

مركز جهانی علوم اسلامی
جمهوری اسلامی ایران - قم - ۱۳۵۸

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

جامعیت و کمال دین از دیدگاه علامه طباطبائی (ره)

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته فقه و معارف اسلامی

نگارش: کلام اسلامی

نگارش: باقر مهدوی

استاد راهنما: حجة الاسلام و المسلمین دکتر عبدالحسین خسرو پناه

استاد مشاور: حجة الاسلام و المسلمین دکتر محمد جعفر حسینیان

تیر ۱۳۸۶

کتابخانه جامع مرکز جهانی علوم اسلامی

شماره ثبت: ۹۴۶

تاریخ ثبت:

□ مسئولیت مطالب متدرج در این پایان نامه ، به عهده نویسنده می باشد.

□ هرگونه استفاده از این پایان نامه با ذکر منبع ، بلاشکال است و نشر آن

در داخل کشور منوط به اخذ مجوز از مرکز جهانی علوم اسلامی است.

تقدیر و تشکر

وظیفه خود می‌دانم که تشکر و قدردانی و سپاس‌گزاری نمایم از همه خدمتگزاران مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی، بویژه از ریاست محترم مرکز جهانی علوم اسلامی حضرت استاد اعرافی (زید عزه) و مدیریت محترم مدرسه جناب آقای محامی و سایر همکارانشان (زید عزم)، که زمینه امر تحقیق و پژوهش را هموار نموده‌اند. که در راستای این حرکت فرهنگی بستر مناسبی جهت رشد و بالندگی و شکوفائی استعدادهای نهفته محصلان علوم اسلامی ایجاد شده است.

و تشکر ویژه دارم از اساتید محترم، آقایان، جناب حجة الاسلام و المسلمین دکتر عبدالحسین خسروپناه (زید عزه) و جناب حجة الاسلام و المسلمین دکتر محمد جعفر حسینیان (زید عزه)، که با راهنمایی‌ها و مشاوره‌های صادقانه، عالمانه و دلسوزانه خودشان، در امر تدوین رساله این جانب کمال همکاری و همیاری را مبذول داشته‌اند. و از خداوند متعال توفیقات روز افزون این بزرگواران را آروزمندم.

تقدیم و اهداء

از این لحاظ که حقیر، با بضاعت علمی کم و قلم نارسا نگارنده تحقیق است، کم ارزش می‌نماید. اما از لحاظ این که رساله مبتنی بر آراء کلامی، فیلسوف و عارف گرانقدر حضرت علامه طباطبائی رحمته می‌باشد، ارزشمند خواهد بود.

لذا این اثر را تقدیم می‌کنم به همه پژوهشگرانی که در راستای تعالی اسلام راستین و مظلوم، قدم بر می‌دارند و قلم می‌رانند.

و همچنین تقدیم به پدر عزیزم جناب حجة الاسلام و المسلمین حاج جعفر ناطقی که عقل و خرد را بر عاطفه پدری و فرزندگی ترجیح داد، و فرزند خردسالش را برای تعلّم کمالات انسانی به مراکز علمی و فرهنگی فرستاد، و سالیان بسیاری از خود دور نگه داشت. (و امید اینکه دعای خیر ایشان همواره بدرقه راهم باشد.) و نیز ثوابی از این تحقیق را هدیه می‌کنم به ارواح همه مؤمنان و صالحانی که دیار فانی را به قصد سرای باقی ترک گفته‌اند، (خصوصاً به روح پاک و والای علامه رحمته). امیدوارم که مورد رضایت حق تعالی قرار گیرد.

«والسلام علی من اتبع الهدی»

وآخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین.»

چکیده مطالب

با توجه به گستردگی امر پژوهشی جامعیت و کمال دین در رساله مورد نظر سعی شده است تا با رعایت اختصار بخش‌های مهمی که به نظر می‌رسد، در ضمن سه بخش و هشت فصل مورد تحقیق و بررسی قرار گرفته است.

فصل اول از بخش یکم، دربردارنده کلیات است که شامل مبادی تصویری مسأله و توضیح واژگان کلیدی تحقیق را در بر می‌گیرد.

فصل دوم: از بخش یکم رساله، به روش دین پژوهی علامه رحمته الله علیه پرداخته و روش‌های درون متون دینی، برون متون دینی و جمع درون و برون متون دینی را شامل می‌شود. وی غالباً در پاسخگویی مسائلی، مانند: موضوع مذکور از روش جمع درون و برون متون دینی بهره جسته است.

بخش دوم رساله مشتمل بر دو فصل است.

فصل اول: به ارائه دلیل عقلی بر جامعیت و کمال دین از دیدگاه ایشان ناظر است. وی با دلیل عقلی جامعیت و کمال دین را به اثبات رسانده است.

فصل دوم: به ارائه دلیل نقلی با تمسک به آیات و روایات و نظریات برخی مفسران، نظریه اعتدالی دین را به اثبات رسانده و به رد نظریه‌های حداکثری و حداقلی از دین اهتمام ورزیده است.

بخش سوم رساله، دربردارنده چهار فصل است.

فصل اول: به اثبات جامعیت دین در عرصه خداشناسی، راهنمای شناسی (نبوت) و ضرورت نبوت از دیدگاه عقل و نقل نظر داشته، و در نهایت اثبات معاد و شناخت او را از طریق آموزه‌های دینی امکان پذیر تلقی نموده است.

فصل دوم: به اثبات جامعیت و کمال فقه از طریق احکام ثابت و متغیر در قوانین پرداخته با این توضیح که ایشان درباره قوانین، معتقد به یک سلسله احکام ثابت که براساس فطرت انسان‌ها است، در هر زمان و شرایط بدون هیچ گونه تغییر و تبدیل که در روند زندگی بشر حکم فرما است می‌باشد. و سلسله‌ی دیگری از قوانین که با تغییر اوضاع و شرایط زندگی انسان‌ها قابل

تغییر است، که ایشان تشخیص مصادیق این گونه از قوانین و احکام را، بر عهده (ولی فقیه) و متخصصان امور دینی می‌داند.

فصل سوم: به تعالیم دین در عرصه‌ی اخلاق نظر داشته و ایشان منشأ اخلاق را آموزه‌های دینی دانسته با این توضیح که ایشان معتقد است؛ بشر بدون آموزه‌های دینی قادر به اقبال به سوی فضایل اخلاقی و ادبار از رذایل اخلاقی و زشتی‌ها نخواهد بود. در نهایت راه تهذیب اخلاق را، تکرار عمل صالح می‌داند.

فصل چهارم: به بررسی آموزه‌های دینی در عرصه‌های علوم (تجربی، طبیعی، انسانی) اشاره نموده. وی معتقد است، آموزه‌های دینی به طور مستقیم، این گونه علوم را در خود نگنجانیده بلکه در راستای فراگیری علوم مفیدی که به گونه‌ی در زندگی دنیوی و اخروی بشر ناظر است متون دینی و تاریخی اسلام امر به وجوب فراگیری آنها نموده است. که در این جهت آیات و روایات فراوانی گویای این مطلب است و بیان دین در این موضوع نیز از جامعیت و کمال برخوردار است.

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۱	بیان مسأله
۱	سؤالات تحقیق
۲	روش تحقیق
۲	منابع تحقیق
۲	فرضیه‌های تحقیق
۲	هدف و ضرورت تحقیق
۳	سابقه تحقیق

بخش یکم: کلیات و روش دین پژوهی از دیدگاه علامه رحمته

فصل اول: مبادی تصویری مسأله

۷	تعریف واژه جامعیت
۷	تعریف واژه کمال
۸	فرق میان واژه کمال و تمام
۹	ضرورت تعریف دین
۹	مشکلات تعریف دین
۱۰	تعریف لغوی دین
۱۰	تعریف اصطلاحی دین
۱۰	تعریف دین از دیدگاه قرآن
۱۲	تعریف دین در روایات
۱۴	مفهوم دین از نظر برخی دانشمندان غربی
۱۵	دین از نظر برخی دانشمندان اسلامی

ب فهرست مطالب

۱۹ چکیده فصل اول

فصل دوم: بررسی دین پژوهی از دیدگاه علامه رحمته

۲۱ روش شناسی مسأله

۲۱ روش درون متون دینی

۲۱ روش برون متون دینی

۲۱ روش جمع درون و برون متون دینی

۲۲ دیدگاه برخی متکلمان بر عدم پذیرش علم منطق و فلسفه

۲۲ نقد علامه بر دیدگاه متکلمان

۲۶ چکیده دوم

بخش دوم: بررسی دلیل عقلی و نقلی بر جامعیت و کمال دین

از دیدگاه علامه رحمته

فصل اول: دلیل عقلی

۲۹ سیر تکوینی انواع موجودات

۳۱ ادراکات انسان از طریق فطرت و عقل

۳۳ نتیجه بحث

۳۴ چکیده فصل اول

فصل دوم: دلیل نقلی

۳۶ جامعیت دین از دیدگاه قرآن

۳۸ وحدت گوهر ادیان آسمانی

۳۹ کمال و اتمام دین از دیدگاه قرآن

۴۲ یأس کفار

۴۳ اکمال دین و اتمام نعمت

۴۳ دین پسندیده

۴۴ جامعیت قرآن

۴۸ آراء برخی مفسران درباره تبیان بودن قرآن

۵۰ جامعیت قرآن در روایات

فهرست مطالب ت

۵۲	تبیین استدلال.....
۵۴	دیدگاه حداقلی از دین.....
۵۴	نقد دیدگاه سروش.....
۵۸	نتیجه بحث.....
۶۰	چکیده فصل دوم.....

بخش سوم: جامعیت و کمال دین در عرصهٔ ارکان دین و علوم

(تجربی، انسانی، طبیعی)

فصل اول: بررسی جامعیت و کمال دین در عرصهٔ عقاید

۶۴	عقاید در لغت.....
۶۵	عقیده و ایدئولوژی در اصطلاح.....
۶۵	ضرورت عقیده در زندگی.....
۶۵	نظر علامه در این خصوص.....
۶۶	تعالیم دین در عرصهٔ اثبات وجود خدا و صفات او.....
۶۷	اثبات وجود خدا.....
۶۷	برهان فطرت.....
۶۷	فطرت در لغت.....
۶۷	فطرت در اصطلاح.....
۷۰	اثبات صفات خدا.....
۷۰	نظر علامه.....
۷۱	یگانگی خداوند.....
۷۱	قدرت و علم خدا.....
۷۲	رحمت خدا.....
۷۲	سایر صفات کمال.....
۷۳	راهنما شناسی (نبوت).....
۷۳	نبوت در لغت.....
۷۴	ضرورت نبوت از دیدگاه عقل.....

فهرست مطالب ث

۷۴	نارسایی دانش بشر.....
۷۷	ضرورت نبوت از دیدگاه قرآن.....
۷۸	توضیح.....
۷۹	معاد شناسی.....
۷۹	معاد در لغت.....
۸۰	معاد در اصطلاح.....
۸۰	معاد از نظر اسلام.....
۸۰	آموزه‌های دینی در شناخت اصل معاد.....
۸۱	معاد در قرآن.....
۸۴	نقش دین در تأمین سعادت اخروی.....
۸۶	چکیده فصل اول.....

فصل دوم: بررسی جامعیت و کمال دین در عرصه فقه

از دیدگاه علامه رحمته

۸۹	فقه در لغت.....
۹۰	فقه در اصطلاح.....
۹۰	نظر علامه درباره جامعیت فقه.....
۹۱	نظر حضرت امام در باره جامعیت فقه.....
۹۱	احکام و مقررات ثابت.....
۹۳	احکام و مقررات متغیر.....
۹۵	نقد احکام ابدی.....
۹۷	نقد دیدگاه آقای شبستری.....
۱۰۰	نتیجه بحث.....
۱۰۱	چکیده فصل دوم.....

فصل سوم: بررسی جامعیت و کمال دین در عرصه اخلاق

از دیدگاه علامه رحمته

۱۰۴	اخلاق در لغت.....
-----	-------------------

ج فهرست مطالب

۱۰۵..... اخلاق در اصطلاح

۱۰۶..... نقش دین در ارائه مفاهیم اخلاقی

۱۰۹..... دین ضامن اجرای اخلاق

۱۱۱..... رشد فضایل اخلاقی

۱۱۳..... جلوگیری از طغیان غرایز

۱۱۵..... روش تهذیب اخلاق

۱۲۰..... نتیجه بحث

۱۲۲..... چکیده فصل سوم

فصل چهارم: بررسی جامعیت و کمال دین در عرصه‌های علوم

(تجربی، انسانی، طبیعی)

۱۲۴..... تعریف علم

۱۲۵..... تأکید اسلام به فراگیری علوم

۱۲۶..... تأکید قرآن به وجوب تحصیل علم

۱۳۴..... اهمیت فراگیری دانش در صدر اسلام

۱۳۵..... نتیجه بحث

۱۳۶..... خلاصه مطالب

۱۴۲..... فهرست منابع

مقدمه

۱- بیان مسأله:

موضوع این رساله جامعیت و کمال دین از دیدگاه علامه طباطبائی (رحمته) است. از آنجائی که رسیدن به کمال و سعادت حقیقی از خواسته‌های واقعی بشر در هر عصر و زمانی است. این خواسته‌ها بدون یک سری برنامه‌ها و قوانین که از جانب خدای متعال به نام دین و شریعت برای اداره امور انسانها وضع شده است امکان‌پذیر نمی باشد، یکی از آن قوانین و شرایع بلکه کامل‌ترین و جامع‌ترین آنها به دلائل عقلی و نقلی، دین مقدس اسلام است. که تنها به مسائل اخروی و فردی بشر اختصاص دارد، بلکه مسائل دنیوی و اجتماعی او را نیز مورد توجه قرار داده است.

لذا، در این راستا یک سلسله از قوانین و علوم را متون دینی به صراحت و بدون واسطه برای اداره و کنترل جامعه و نیل به سعادت و کمال انسانها در خود دارد. مانند: اعتقادات، اخلاق، فقه، حقوق و ... که هر کدام آنها در موضوعات خود از جامعیت و کمال برخوردار است.

و سلسله دیگری از قوانین و علوم را متون دینی بطور صریح و بدون واسطه در خود ندارد مانند: علوم طبیعی، تجربی، ریاضیات و ... ولی در متون دینی ما بیش از ده‌ها آیه و روایت و شواهد تاریخی وجود دارد که انسانها را به تعقل، تفکر، و فراگیری علوم بطور عام تشویق و ترغیب نموده است. بنابراین، نگارنده در این گفتار به دنبال بررسی دیدگاه علامه (رحمته) پیرامون موضوع مذکور (جامعیت و کمال دین) می باشد.

۲- سؤالات تحقیق:

سؤال اصلی: آیا دین از دیدگاه علامه طباطبائی (رحمته) جامع و کامل است؟ اگر هست به چه معناست؟
سؤالات فرعی:

مفاهیم واژه‌های چون جامعیت، کمال و دین چیست؟

آیا دلیل عقلی و نقلی بر جامعیت و کمال دین وجود دارد؟

در چه عرصه‌هایی دین بی‌واسطه نفوذ دارد؟

در چه عرصه‌هایی دین با واسطه نفوذ دارد؟

دلائل معتقدان به حداکثری و حداقلی دین چیست؟

آیا احکام و قوانین ثابت و متغیر در دین وجود دارد؟

۳- روش تحقیق:

روش تحقیق در این نوشتار، توصیفی تحلیلی است. زیرا در رابطه با هر فصل و موضوعی ابتدا دیدگاه‌ها و نظریات به گونه توصیفی بیان شده و در نهایت مطالب مورد نظر با تحلیل همراه با استناد به آیات و روایات مورد جمع‌بندی و نتیجه‌گیری قرار گرفته است.

۴- منابع تحقیق:

منابع تحقیق در این پژوهش کتابخانه‌ای است. زیرا منابع کلیه مطالب از کتب و مجلات موجود در کتابخانه‌های شخصی و عمومی تأمین گردیده است.

۵- فرضیه‌های تحقیق:

فرضیه اصلی: دین اسلام دین جامع و کامل است. تنها بر آباد کردن آخرت بشر دلالت ندارد بلکه به تأمین پاره‌ای از نیازهای دنیایی او نیز تأکید می‌ورزد.

به بیان دیگر: آنچه در جهت هدایت و سعادت انسان و آبادی دنیا و آخرت او ضرورت دارد در متون دینی چه بطور صریح و مستقیم و چه بطور غیرمستقیم و با واسطه بیان شده است.

فرضیه‌های رقیب:

الف: در این فرضیه دین و متون دینی بدون بهره‌گیری از عقل و تجربه، پاسخگوی همه مسائل علمی و نظری بشر می‌باشد. (با توجه به ظواهر و بطون قرآن) به کلیات و جزئیات مسائل دنیایی و آخرتی پاسخ خواهد داد.

ب: این فرضیه قلمرو دین را فقط به مسائل عبادی و تنظیم رابطه انسان با خدا محدود می‌داند. و دین را در عرصه‌های تدبیر رابطه انسان با انسان و انسان با طبیعت دخالت نمی‌دهد.

در این فرضیه اولاً و با الذات تمام دستورهای دینی و آموزه‌های قرآنی و روانی جهت آباد کردن آخرت انسان بیان شده‌اند. و اهداف دیگری از جمله (شفای بهداشت جسمی، تأمین نیازهای اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و مانند این کارها را از حیطه دین خارج دانسته. و ثانیاً: به فرض دخالت دین، در عرصه‌های گوناگون زندگی بشر، این دخالت را حداقلی و عرضی اذعان کرده است.

۶- هدف و ضرورت تحقیق:

۱- نخستین هدف و انگیزه برای تحقق این بود، که حقیر علاقه‌مند بودم تا در زمینه دین با موضوع جامعیت و کمال آن، معرفت و آشنائی بیشتری پیدا کنم. زیرا اولین پرسش که در ذهنم تداعی کرد این بود که آیا دین مقدس اسلام واقعاً جامع و کامل است؟ یعنی پاسخگوی همه نیازهای بشر امروزی و فردا خواهد بود؟ اگر پاسخ مثبت است، به چه نوع نیازهایی پاسخگو است، معنوی، مادی، علمی، فردی،

اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، دنیوی، اخروی و بالاخره کدام مشکل را دین از دوش انسان‌ها برمی‌دارد؟ لذا بر خود لازم دانستم تا پاسخ سؤالات و شبهات را در آثار آن عالم فرزانه (علامه طباطبائی رحمته‌الله) جستجو و تحقیق کنم. که ایشان خود رکن بی‌بدیلی بود. در عالم، علم و عمل و سدی بود در مقابل شبه‌افکنان که هر روز سیلی از شبهات را برای محدود کردن و کمرنگ جلوه‌دادن نقش دین و نفی جامعیت و کمال آن، وارد جامعه دیروزی و امروزی نموده و می‌نمایند.

۲- در عصر کنونی با پیشرفت صنعت، تبلیغات سوء علیه ارزشهای دینی شتاب بیشتری یافته است، دین ستیزان با انواع دسیسه‌ها و ترفندها و شبه‌افکنی‌ها تهاجم گسترده‌ی علیه دین آغاز کرده‌اند تا به زعم خود دستاوردهای دینی را ناکارآمد جلوه دهند و دین را عامل انحطاط و عقب‌ماندگی معرفی نمایند. از این رو ضرورت ایجاب می‌کند تا درباره جامعیت و کمال دین تحقیق نموده و اینکه اساساً دین، و متون دینی در چه عرصه‌هایی از زندگی بشر بیانش بطور مستقیم جامع است و در چه عرصه‌های غیر مستقیم، لکن به ترغیب و تشویق کامل پرداخته است. مانند: فراگیری علوم (تجربی - طبیعی و...) که به نحوی برای رسیدن انسان به سعادت دنیوی و اخروی مرتبط‌اند. تا اهمیت و جایگاه جبران‌ناپذیر دین در ضمن بیان، جامع و کامل بودن آن روشن گردد. نگارنده نیز به اندازه‌ای توان و بضاعت خویش، وظیفه خود دانستم تا با انگیزه پاسخ به پاره‌ای از شبهات و تبیین موضوع از دیدگاه مرحوم علامه طباطبائی رحمته‌الله در این خصوص تحقیق نمایم.

۳- با توجه به اینکه تبلیغات یکی از مؤثرترین ابزارها برای گسترش یک فرهنگ و اندیشه می‌باشد. تحقیق، پیرامون جامعیت و کمال دین و تبیین صحیح و منطقی از موضوع می‌تواند، در واقع نوعی تبلیغ مؤثر از دین باشد. به عبارت دیگر اگر موضوع موردنظر به صورت درست تبیین گردد، علاوه بر اینکه دینداری افراد با درصد بیشتری مستدل می‌شود، زمینه لازم برای جذب و دلگرمی افراد به سوی دین و معنویت فراهم می‌گردد. نگارنده با توجه به این واقعیت، این امر را ضروری می‌بیند تا گوشه‌ای از جامعیت و کمال دین را در عرصه‌هایی چون عقاید، فقه، اخلاق، علوم طبیعی و انسانی از دیدگاه علامه رحمته‌الله مورد بررسی قرار داده و تحقیق خود را در این خصوص، ارائه نماید.

۷- سابقه تحقیق:

بحث و گفتگو درباره جامعیت و کمال دین از جمله مباحث مهم کلام جدید است. این بحث در کتابهای اعتقادی متکلمان گذشته که هر کدام از زاویه‌های خاصی به مباحث موردنظر پرداخته‌اند با عناوینی چون آثار دین، آثار ایمان، نقش دین، کارکرد دین، کمال دین، و اتمام نعمت، فواید بعثت پیامبران، اسلام و مقتضیات زمان و ... مطرح گردیده است. و کتاب‌هایی از اندیشمندان معاصر نیز در رابطه با کلام جدید تحت عناوین گوناگون که بگونه‌ی به بحث ما رابطه پیدا می‌کنند به نگارش درآمده است.

البته در رابطه با موضوع جامعیت و کمال دین از دیدگاه علامه طباطبائی (رحمته) تا به حال کتابی که مستقلاً این بحث را با عنوان مذکور مورد بررسی قرار داده باشد نیافتم. مگر یک کتاب با عنوان جامعیت و کمال دین به نویسندگی آقای ربائی گلپایگانی که تا کنون بنده بدان دسترسی پیدا نکردم؛ آن هم از دیدگاه علامه نیست بلکه عام است. کتابهایی که بنده در این خصوص مورد تحقیق و مطالعه قرار دادم، آن منابع که با موضوع مورد نظر رابطه پیدا می‌کند بدین صورت که نظر علامه (رحمته) یا مستقیم یا غیر مستقیم در آنها مطرح شده است به طور اختصار در یک فصل و دو فصل در ضمن مباحث کلامی دیگر بیان شده است عبارت‌اند از:

۱- «آموزش عقاید، نویسنده آیت ... مصباح یزدی»

۲- «انتظار بشر از دین، شریعت در آینه معرفت، نویسنده آیت ... جوادی آملی»

۳- «انتظارات بشر از دین، نویسنده عبدالحسین خسروپناه»

۴- «انتظار بشر از دین، نویسنده عبدالله تصری»

۵- برخی آثار خود علامه طباطبائی (رحمته) که مربوط به موضوع می‌باشد.

منابع مذکور هر کدام به گونه‌ی به بحث مورد نظر مطالبی را ارائه داده‌اند. نگارنده نیز با توجه به پیچیدگی و گسترده‌گی این موضوع خود را ناتوان از این دیدم تا بطور مفصل و گسترده به ابعاد مختلف جامعیت و کمال دین پرداخته و همه زوایای آنرا مورد نقد و بررسی قرار دهم. به این علت رساله حاضر به بررسی جامعیت و کمال دین در عرصه‌های چون اعتقادات، اخلاق، فقه، علوم طبیعی، تجربی، علوم انسانی، اختصاص یافته است. البته به نظر می‌رسد امتیاز مهم این تحقیق در این است که برگرفته شده از نوشتار، گفتار و اندیشه ناب فیلسوف بزرگ قرن حاضر حضرت علامه طباطبائی (رحمته) می‌باشند، که عمری را صرف در پژوهش و تحقیق و اسلام‌شناسی نمود و در عرصه عمل نیز پیشتاز قافله دینداری و معنویت بود، که با عزت و افتخار و در سایه دین زیست و جاودانه تاریخ شد. گرچه جسم فیزیکی او در میان ما حاضر نیست، ولی افکار و آثار او زنده است و زنده خواهد ماند. درود و رضوان الهی به روان پاک او باد.

بخش اول

کلیات و روش دین‌پژوهی از

دیدگاه علامه طباطبایی رحمته

فصل اول: مبادی تصویری مسأله

تعریف جامعیت

تعریف کمال

ضرورت تعریف دین

مشکلات تعریف دین

دین در لغت

دین در اصطلاح

تعریف دین از دیدگاه قرآن

تعریف دین از دیدگاه روایات

مفهوم دین از نظر برخی اندیشمندان غربی

تعریف دین از نظر برخی دانشمندان اسلامی

تعریف علامه رحمته الله علیه از دین

چکیده فصل

مبایذی تصویری مسأله

در آغاز بحث با سه واژه کلیدی روبرو هستیم که باید به تبیین آنها پرداخت. واژه‌گان عبارتند از «جامعیّت»، «کمال»، «دین»، از سری الفاظی هستند که گرفتار اشتراک لفظی می‌باشند و تا مفهوم معینی از این اصطلاحات روشن نشود، نتیجه مطلوبی از بحث نمی‌توان دریافت و محلّ نزاع آشکار نخواهد شد.

۱- واژه جامعیت: لفظ جامعیت، مصدر جعلی و صناعی از کلمه جامع است.

در منابع لغوی برای ماده جمع که جامع یکی از مشتقات آن می‌باشد، معانی متعدد ذکر شده است. که ما سعی می‌کنیم بطور اختصار مفهوم مناسب با موضوع مورد نظر را بیان کنیم.

فراهیدی،^۱ ابن منظور،^۲ راغب،^۳ جمع و جامع را به معانی چون اجتماع اشیاء، اجتماع انسانها، اجتماع و کثرت عددی اشیاء، اجتماع انسانها برای امر مهم، مکان بزرگی مانند مسجد جامع و یا ظرف بزرگی که غذای زیادی در خود جای دهد مانند، «قدر جامع» «پاتیل یا دیگ بزرگ» می‌دانند.

بنابراین واژه جامع در بحث مورد نظر به معنای گردآورنده اجزاء و افراد متفرّق که با هم سنخیت و تناسب داشته باشند گفته می‌شود. پس وقتی سخن از جامعیت دین یا دین جامع به میان می‌آید «منظور شریعتی است که در بردارنده قوانین ثوری و عملی که خدای متعال برای هدایت انسانها با توجه به ساختار جسمی و روحی او وضع نموده است، به همین لحاظ متکلمان و متون دینی، دین اسلام را جامع شرایع آسمانی دیگر دانسته‌اند.

۲- واژه کمال: راغب این واژه را چنین تعریف می‌کند:

۱ - فراهیدی، خلیل، العیین، قم، مؤسسه هجرت، ۱۴۰۹ ق، ج ۲، ج ۱، ص ۲۳۹، «الجمع مصدر: جمعیت الشئ. الجمع ایضاً: اسم لجماعة الناس. المجموع: اسم لجماعة للناس. الجمع حیت یجمع الناس ... والجماعة عدد کل شیء وکثرته ... والمسجد الجامع نعت به، لانه یجمع اهله ...»

۲ - ابن منظور، جمال‌الدین، لسان‌العرب، قم، نشر ادب حوزه، ۱۴۰۵ ق، ج ۸، ص ۵۳. «جمع: جمع الشئ عن تفرقه. یجمعه جمعاً ... والجمع: اسم لجماعة الناس ... والجمعه: کالجمع وقد استعملوا ذلك فی غیر الناس حتی قالوا جماعه الشجر وامر جامع یجمع الناس.»

۳ - اصفهانی، راغب، مفردات الفاظ القرآن، بیروت، ۱۴۲۴ ق، ج ۳، ص ۲۰۱. «الجمع ضمّ الشئ بتقريب بعضه من بعض وقال عزوجل «جمع الشمس والقمر». «القیامه آیه ۹.»

کمال یک چیز به این است که غرض و منظور انسان از آن چیز حاصل و برآورده شود. پس وقتی گفته می‌شود فلان چیز کامل است. یعنی اینکه غرض مورد نظر از آن چیز حاصل است.^۱ برخی از منابع کمال را به معنای تمام دانسته‌اند.^۲ الکمال، به معنای اتمام است. اتمام در صورتی به وجود می‌آید که اجزاء پراکنده یک شیء گرد هم آیند. «تمام بودن یک چیز به این است که به حدی برسد که به شیء خارج از خودش احتیاج نداشته باشد. و ناقص چیزی است که نیازمند به شیء خارج از خودش باشد.»^۳

تعریف کمال از دیدگاه علامه (رحمته)

ایشان برای روشن شدن معنای کمال مثالی را ارائه می‌دهد به این صورت که اگر یک باب منزلی را در نظر بگیریم و آنچه که انسان نسبت به تجهیزات این منزل نیازمند هست از قبیل اتاق‌های کافی برای نشستن، پذیرایی برای مهمان، آشپزخانه، دستشویی، حمام، منبع آب و غیره... اگر منزل مورد نظر همه لوازم مورد نیاز را دارا بود کامل است و هر اندازه که از آن لوازم مذکور را فاقد باشد به همان اندازه ناقص خواهد بود. و همچنین اگر ساختمان وجودی یک فرد، انسان در نظر گرفته شود، آنچه که در سازمان وجودی یک انسان طبیعی مورد نیاز است، دارا باشد کامل و اگر از این مجموعه یکی را فاقد باشد، مثلاً دست یا پا یا چشم نداشته باشد نسبت به همان عضو ناقص خواهد بود.^۴

فرق میان واژه «کمال» و «تمام» از دیدگاه علامه (رحمته)

این دو واژه معنای نزدیک به هم دارند. ایشان معنایی که راغب از کمال ارائه داده بود اشاره کرده که ما از تکرار آن صرف نظر کردیم. در نهایت فرقی که بین این دو کلمه «کمال» و «تمام» از بیان علامه (رحمته) استفاده می‌شود، چنین است. تعبیر به لفظ تمام، در مورد فعلی در جایی به کار برده می‌شود که این فعل مرکب از اجزاء مختلف باشد. و با جمع شدن همه این اجزاء به کار مورد نظر تمام گفته می‌شود. که ایشان مثال به یک روز، روزه می‌زند، یعنی در طول روز در جزء جزء آن باید از چیزهایی که مفطر روزه است خودداری نمود تا روزه‌اش تمام باشد.

اما تعبیر به کمال در جایی به کار می‌رود که فعلی یا موجودی مرکب از اجزاء مختلف باشد با جمع شدن بعضی از اجزایش نسبت به همان اجزاء کامل است. مانند: گرفتن یک روز، روزه از ده روز. که اگر

۱- اصفهانی، راغب مفردات الفاظ القرآن، ص ۷۲۴. «کمل: کمال الشئ حصول ما فيه الغرض منه»

۲- «فاذا قيل كمل ذلك فمعناه حصل ما هو الغرض منه».

۳- ابن منظور، جمال الدین، لسان العرب، ص ۵۹۸.

۴- طباطبائی، محمدحسین، آموزش دین، انتشارات علامه (رحمته)، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۶۶.